

Dzieje bankowości polskiej do 1914 r. w zarysie

Andrzej Jezierski

Katedra Historii Gospodarczej WNE UW

Początki bankowości polskiej

Początki bankowości polskiej sięgają połowy XIV wieku. Operacjami pieniężnymi zajmowali się kupcy prowadzący zagraniczny handel hurtowy, dzierżawcy regaliów królewskich, bankierzy trudniący się wymianą pieniądza oraz lichwiarze. Często w jednej firmie łączono operacje handlowe i pieniężne. Największym ośrodkiem bankierskim był wówczas Kraków — stolica Królestwa Polskiego.

Udzielaniem pożyczek trudnili się głównie bankierzy żydowscy, których nie obejmował zakaz kościelny oprocentowania pożyczek. W 1347 r. uregulowano to prawnie, zakazując pożyczkodawcom żydowskim pobierania od udzielonych pożyczek — bez zabezpieczenia — więcej niż 1 grosz od grzywny (48 groszy) tygodniowo, tj. 108% rocznie. Skarb królewski ściągał podatki od pobieranych odsetek.

W 1423 r. zakazano bankierom żydowskim udzielania pożyczek pod zastaw nieruchomości, co poważnie ograniczyło ich rolę we wczesnej bankowości. Na przełomie XIV i XV wieku do najpoważniejszych bankierów żydowskich w Krakowie należał Jordan Lewkowicz, który dzierżawił regalia królewskie, tj. mennicę i kopalnie soli w Wieliczce i Bochni.

Bankierzy chrześcijańscy omijali zakaz pobierania odsetek. Najczęstszym na to sposobem, zwłaszcza w XV i XVI wieku, było przejmowanie zastawu, którym bywały dobra ziemskie bądź regalia królewskie, a dochody płynące z nich stanowiły formę oprocentowania. W miastach omijania zakazów kościelnych dokonywano często przez tzw. *wyderkaftę*. Polegało to na tym, że pożyczkobiorca sprzedawał wierzycielowi nieruchomość, mającą być zabezpieczeniem długu, zastrzegając sobie prawo jej odkupu w określonym terminie i za określoną kwotę. Inną metodą ukrywania oprocentowania było udzielanie pożyczek w gorszym pieniądzu i zwrot w lepszym.

Do najpoważniejszych bankierów na przełomie XV i XVI wieku należał Jan Boner, który osiedlił się w Krakowie w 1483 r.

U schyłku XVI stulecia, wzorem Włoch, jezuci rozpoczęli zakładanie banków pobożnych (*montes pietatis*). Pierwszy z nich powstał w Wilnie w 1579 r. Kapitał w dużej mierze pochodził z pobożnych dotacji ofiarodawców oraz drobnych depozytów. Kredyt o charakterze lombardowym był nieoprocentowany. W XVII wieku jedynie bank pobożny w Warszawie pobierał 7% rocznie, na co miał zgodę władz kościelnych.

W końcu XVII i początkach XVIII wieku coraz poważniejszą rolę odgrywały banki kahalne, utrzymywane przez gminy żydowskie. Choć brakowało jeszcze wówczas w Polsce powszechnego prawa wekslowego¹ — sejm uchwalił je dopiero

¹ Ordynację wekslową, obowiązującą w Gdańsku, wydano w 1701 r., a w Elblągu — w 1758 r.

w 1775 r. — w kahałach stosowano weksle handlowe, które miały formę skryptu dłużnego. Owe weksle pod nazwą *mamran* mogły przechodzić z rąk do rąk na zasadzie cesji. Aby ograniczyć nadużycia wekslowe — gminy żydowskie solidarnie odpowiadały za zobowiązania swoich członków — kahały przyjęły zasadę udzielania zgody na wystawienie weksla przez członków gminy. Zgoda taka nosiła nazwę *chazaka*. Od początków XVIII wieku starszyzna kahalna, składająca się z najzamożniejszych kupców, monopolizowała w swych rękach operacje pożyczkowe. W ten sposób narodziły się tzw. banki kahalne.

Banki kahalne nie posiadały poważniejszych środków własnych i operowały depozytami głównie arystokracji i zakonów. Szacuje się, że w połowie XVIII wieku wynosiły one około 2,5 miliona złp, z tego duchowieństwa około 1,5 miliona i arystokracji około 1 miliona. Zobowiązania kahałów z tytułu depozytów były następujące: Poznań (1740 r.) — 400 tys. złp., Leszno (1765 r.) — 535 tys. złp., Lwów (1765 r.) — 380 tys. złp., Wilno (1766 r.) — 720 tys. złp., Grodno (1766 r.) — 386 tys. złp., Pińsk (1766 r.) — 310 tys. złp., Kraków (1772 r.) — 475 tys. złp.² W miastach tych były największe banki kahalne w Rzeczypospolitej.

W drugiej połowie XVIII wieku powstało w Warszawie kilka nowych domów bankowych. Najślawniejszą rodziną bankierską tego okresu byli Tepperowie. Na początku XVIII w. do Warszawy przybył Piotr Tepper i w 1723 r. założył dom bankowy. W 1768 r. adoptował swojego siostrzeńca Piotra Fergussona, który przybrał nazwisko Piotr Fergusson Tepper. Kontynuował on działalność swojego wuja jako właściciel domu bankowego. Od 1775 r. do spółki z Piotrem Blankiem — innym bankierem warszawskim — dzierżawił loterię państwową i z tego tytułu wpłacał rocznie do skarbu 300 tys. złp. Tepper pośredniczył w pożyczkach zagranicznych dla króla Stanisława Augusta, który był wielce zadłużonym władcą. Oprócz domu bankowego Tepper był właścicielem domu handlowego, posiadał kilka nieruchomości w Warszawie. W Chersoniu w Rosji miał kantor bankowy. W 1790 r. został nobilitowany. W 1791 r. jego majątek szacowano na 60–65 mln złp.

W 1792 r. Polska przegrała wojnę z Rosją, a Petersburg i Poczdam rozpoczęły rokowania dotyczące drugiego rozbioru Polski. Na przełomie 1792/1793 r. wybuchł kryzys bankowy. Jego przyczyną była następująca: Piotr F. Tepper miał przyrzeczoną u bankiera berlińskiego Moisesa Levy'ego wysoką pożyczkę, od której zależała płynność finansowa banków warszawskich. Niespodziewanie Levy odmówił jej udzielenia. Doprowadziło to w styczniu 1793 r. do upadku banków warszawskich. Bankructwo dotknęło nie tylko Teppera, ale i pięć innych warszawskich domów bankowych. Zawieszono wypłaty depozytów, lokat itp., a roszczenia wobec banków oszacowano na 250 mln złp. Motłoch uliczny splądrował pałac Teppera w Warszawie.

W 1795 r. wraz z upadkiem państwa kończy się pierwszy okres bankowości polskiej.

² I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 212.

Pochodzenie kapitałów i rola państwa w pierwszej połowie XIX wieku

W okresie wojen napoleońskich poważne kapitały pieniężne zgromadzili kupcy zajmujący się dostawami wojskowymi. Szczególnie korzystne interesy robili liweranci w latach 1806–1813, gdy działania wojenne wojsk polskich, francuskich, rosyjskich, austriackich i pruskich toczyły się na ziemiach polskich.

Najwybitniejszy z liwerantów Szmul Zbytkower rozpoczął karierę dostawcy dla armii polskiej i rosyjskiej w końcu XVIII wieku. Jak pisze historyk handlu żydowskiego: *Przykład Zbytkowera ilustruje drogę wielkiego kupiectwa żydowskiego wiodącą przez dostawy wojskowe zarówno do przemysłu jak i do bankierstwa. Droga ta została utworzona już w końcowym okresie Rzeczypospolitej, ale właściwe fortuny powstały w następnym dwudziestoleciu, kiedy: Na horyzoncie życia gospodarczego pojawiają się potomkowie tej pierwszej generacji żydowskich liwerantów — przemysłowców i bankierów, znakomici Bergsohnowie, Epsteinowie, Hereszkowicze-Kronenbergowie, Wertheimerzy itd.*³

W 1815 r. na Kongresie Wiedeńskim powołano do życia Królestwo Polskie połączone unią personalną z Rosją. W Królestwie, zniszczonym działaniami wojennymi, rząd — zwłaszcza gdy ministrem skarbu został w 1821 r. książę Ksawery Drucki-Lubecki — rozpoczął politykę protekcyjną zmierzającą do odbudowy kraju, w tym do odbudowy kredytu i bankowości.

W 1825 r. powstało w Warszawie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, jako instytucja kredytu hipotecznego, udzielanego głównie wielkim właścicielom ziemskim. Kapitał TKZ oparty był na emisji listów zastawnych, których obrót dokonywał się na giełdzie warszawskiej, która powstała w 1817 r. Wartość listów wyemitowanych do 1830 r. wynosiła 165 mln złp.

W 1828 r. z inicjatywy ministra Lubeckiego powstał Bank Polski, jako państwowy bank emisyjny. Oprócz funkcji emisyjnej zajmował się on dyskontem weksli handlowych, obrotem dewiz, prowadził interes lombardowy i warrantowy, rachunki depozytowe osób fizycznych i prawnych. Bank udzielał także kredytów inwestycyjnych. Głównym kredytobiorcą było ministerstwo spraw wewnętrznych, w którego gestii znajdowała się wówczas budowa dróg, kanałów itp. W 1831 r., w czasie wojny z Rosją, Bank pośredniczył w uzyskaniu przez rząd narodowy pożyczki w Anglii w wysokości 4 mln funtów szterlingów.

Na skutek niespłaconych kredytów Bank wchodził w posiadanie zakładów w różnych gałęziach przemysłu. Administrował też przedsiębiorstwami państwowymi, zwłaszcza w górnictwie i hutnictwie, zakładał także własne zakłady przemysłowe. Od połowy XIX wieku Bank starał się pozbywać deficytowych przedsiębiorstw, koncentrując swoją działalność na kredycie krótkoterminowym.

Wraz z wstąpieniem na tron rosyjski Aleksandra II (1855) rozpoczęło się odchodzić od polityki etatystycznej. Wówczas to wybitny finansista warszawski — Leopold Kronenberg wystąpił z inicjatywą przekształcenia Banku Polskiego w bank akcyjny, z udziałem państwa i kapitału prywatnego. Nieudane powstanie 1863 r. przekreśliło te projekty.

³ I. Schiper, *Dzieje...*, op. cit., s. 331.

W sferze kredytu krótkoterminowego w Banku Polskim największe znaczenie miało dyskonto weksli. Związane z tym było uruchomienie nowych oddziałów Banku: Łódź (1865), Włocławek (1867), Lublin (1870), Kalisz i Płock (1872), Radom i Częstochowa (1873), Jędrzejów, Łomża i Piotrków (1875). W tym okresie czysty zysk Banku od kapitału zakładowego wynosił od 5 do 15% rocznie.

W 1870 r. Bank Polski utracił przywilej emisyjny, a w 1885 r. władze rosyjskie podjęły decyzję o jego likwidacji. Zdecydowały o tym przesłanki polityczne, a nie ekonomiczno-finansowe. Od wstąpienia na tron Aleksandra III pogłębiał się proces rusyfikacji. Wyrazem tego było przekształcenie Banku Polskiego w kantor Banku Państwa.

Rząd Królestwa Polskiego oddawał w dzierżawę prywatnym przedsiębiorcom monopole skarbowe, część podatków pośrednich, przedsiębiorstwa przemysłowe. Wielu właścicieli domów bankowych tworzyło swe fortuny zwłaszcza na dzierżawie monopoli. Właścicielami domów bankowych i jednocześnie dzierżawcami byli: Leopold Kronenberg, Samuel Antoni Fraenkel, Maurycy Koniar, Piotr Steinkeller i inni.

Powstałe w pierwszej połowie XIX w. fortuny stały się podstawą wielkich interesów w budownictwie kolejowym w Cesarstwie Rosyjskim w drugiej połowie wieku.

Wielkie fortuny grynderów kolejowych 1860–1880 a narodziny kapitału finansowego

Za czasów panowania Mikołaja I kolejnictwo w Rosji rozwijało się bardzo powoli. Jedyną poważniejszą linią była uruchomiona w 1851 r. droga żelazna łącząca Petersburg z Moskwą. Po przegranej przez Rosję wojnie krymskiej z Turcją i jej aliantami (Anglią i Francją) Aleksander II doszedł do wniosku, że klęska wynikała głównie z niedostatecznego zaopatrzenia w materiały wojenne wojsk rosyjskich walczących na Krymie. Prymat interesów militarnych spowodował poważną ingerencję państwa w budownictwo kolejowe.

Państwo wydawało koncesje na budowę linii kolejowych i zapewniało spółkom akcyjnym 5-procentową dywidendę z tytułu eksploatacji linii. Na 37 towarzystw, które otrzymały koncesje, tylko 5 nie korzystało z gwarancji rządowych. Główne dochody spółek posiadających koncesje wynikały nie tyle z eksploataowania linii, ile z samego procesu budowy. W sytuacji gdy rząd zatwierdzał kosztorys budowy, przedsiębiorcy starali się maksymalnie oszczędzać na kosztach — do 50% wydatków inwestycyjnych. Choć linię uruchamiano w przewidzianym terminie, dla normalnej eksploatacji potrzebne były dodatkowe nakłady inwestycyjne. Środki na to czerpano ze skarbu państwa, który gwarantował zyski spółek od momentu uruchomienia linii kolejowej.

Państwo rosyjskie zdobywało środki na finansowanie budownictwa kolejowego m.in. z emitowania obligacji pożyczek kolejowych, lokowanych głównie na rynku angielskim i francuskim. Dług rządu rosyjskiego powstały z tego tytułu przekraczał w 1881 r. 2 mld rubli, natomiast zadłużenie spółek kolejowych wobec skarbu z tytułu uzyskanych zaliczek wynosiło 500 mln rubli.

Przy emisji akcji spółki spekulacyjnie podbijały ich kurs giełdowy, a następnie się ich pozbywały. Ta grynderska działalność przynosiła ogromne dochody, mimo

że wobec korupcji panującej w Rosji uzyskanie koncesji powodowało koszty w postaci łapówek, sięgające nawet kilku milionów rubli.

W latach 80. rząd rosyjski zaczął wykupywać prywatne linie kolejowe, a budowa nowych była finansowana już bezpośrednio przez skarb państwa. Do wybuchu I wojny światowej w Kongresówce w rękach prywatnych została jedynie Kolej Fabryczno-Łódzka (długości 27 km), zbudowana przez Blocha w 1866 r. Posiadacze akcji Towarzystwa, eksploatującego tę linię, otrzymywali 30-procentową dywidendę.

Na budownictwie kolei w gruncie rzeczy wyrosły fortuny Leopolda Kronenberga, Jana Blocha i innych finansistów. Kapitały zgromadzone tą drogą wielcy grynnderzy kierowali do operacji pieniężnych, stwarzając podstawy nowoczesnej kapitalistycznej bankowości w Królestwie Polskim.

Można przyjąć, że w gruncie rzeczy wszystkie poważniejsze prywatne kapitały w Królestwie Polskim po 1815 r. powstawały dzięki przechwytywaniu środków publicznych. Składały się na to: dzierżawy monopolu skarbowych, nieściągalne kredyty udzielone przez Bank Polski, budowa obiektów publicznych, na których krocie zarabiali przedsiębiorcy budowlani (np. ogromnym przedsięwzięciem była budowa Cytadeli Warszawskiej) i w końcu inwestycje kolejowe. Skarb państwa odgrywał w tym czasie rolę pompy, która środki pochodzące z podatków tłoczyła do kieszeni finansistów.

Rozwój bankowości prywatnej

Przemiany gospodarcze, które dokonywały się w drugiej połowie XIX w. we wszystkich trzech polskich prowincjach, stwarzały możliwości rozwoju nowoczesnej bankowości, a jednocześnie system bankowy stawał się istotnym elementem przyspieszania rozwoju gospodarki.

Proces wyodrębniania się „handlu pieniądzem” od „handlu towarem” rozpoczął się w zasadzie w drugiej połowie wieku, kiedy taka działalność zaczęła przynosić poważne zyski. Niezbędne do tego było z jednej strony istnienie wolnych kapitałów, które mogły się stać źródłem kredytu, a z drugiej — istnienie zapotrzebowania na kredyt w skali pozwalającej na funkcjonowanie samodzielnego banku. Takie kapitały powstawały nie tylko dzięki dzierżawom czy koncesjom, ale także dzięki handlowi, zwłaszcza zagranicznemu.

Królestwo Polskie. Szczególne zasługi dla narodzin bankowości mieli finansiści żydowscy, grupa najbardziej prężna o największych zasługach dla rozwoju wielkich banków akcyjnych w drugiej połowie XIX stulecia.

Do 1862 r., a więc do czasu równouprawnienia Żydów, na terenie Warszawy powstało kilka znanych domów bankowych. W 1854 r. Mieczysław Epstein (syn Hermana, prezesa Towarzystwa Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej) założył „Kantor bankierski i interes komisowy i eksportowy” (w 1871 r. znajdzie się on wśród współzałożycieli Banku Dyskontowego S.A.). W 1856 dom bankowo-towarowy zakłada Juliusz Wertheim (współpracownik L. Kronenberga), w 1857 r. powstaje bank Wilhelma i Ludwika Landau, w 1860 r. dom bankowy otworzył wraz z bratem Leon Goldfinger. Przed 1862 r. powstały jeszcze: bank Leona Goldstanda (w 1871

roku dołączy on do współzałożycieli Banku Dyskontowego), bank Ludwika Starkmana i dom bankowy Jana Blocha. Działalność bankierską kontynuowali Matjas Rosen i Leopold Kronenberg, którzy dom bankowy założyli już w 1848 r.⁴

W pracy pt. *Wykaz ludności Warszawy według profesji i zatrudnienia za rok 1862* podano, że 519 właścicieli zakładów zajmowało się kredytem i prowadzeniem kantorów, z czego 397 stanowili Żydzi. W Łodzi w tym samym czasie tylko siedem osób prowadziło taką działalność, z tego cztery to byli Żydzi⁵. Wskazuje to na jeszcze ciągle nikłe, poza Warszawą, wyodrębnianie się czynności czysto bankowych (dominował typ lichwiarza, który swój „bank” mieścił w kieszeni, a za księgi wystarczał mu notes). Nieprzypadkowo więc właśnie w Warszawie rozwinię się nowoczesna działalność bankierska. Po 1862 r. w Warszawie z 26 większych banków prywatnych 18 należało do Żydów bądź osób pochodzenia żydowskiego, w pozostałych zaś miastach Królestwa Polskiego — na 21 domów bankowych aż 19 było własnością Żydów⁶.

Podczas kryzysu gospodarczego lat 70. wiele domów bankowych zbankrutowało, inne zostały przejęte lub połączyły się z bankami akcyjnymi. Te ostatnie zaczęły powstawać na początku lat 70. XIX w. Należały do nich: Bank Handlowy w Warszawie S.A., Bank Handlowy w Łodzi S.A. i Bank Dyskontowy S.A. w Warszawie. Ze starych banków rodzinnych ostały się: bank Natansonów (1866) i dom bankowy W. Landau (1857), który stał się podstawą utworzonego w 1914 r. banku akcyjnego Bank Handlowy Wilhelma Landau.

Drugim ośrodkiem przemysłowym, w którym doszło do znaczącego rozwoju bankierstwa, była Łódź. Podobnie jak w Warszawie banki zakładane były przez finansistów, głównie żydowskiego pochodzenia. W 1872 r. powołano Bank Handlowy S.A. W tym samym roku dzięki inspiracji miejscowych sfer przemysłowych utworzono Towarzystwo Kredytowe udzielające długoterminowych pożyczek na budowę domów, a w 1897 r. Łódzkie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu⁷.

W końcu wieku kredyt stał się istotnym elementem rozwoju produkcji fabrycznej Królestwa i ułatwiania jej zbytu zarówno w kraju, jak i na rynkach wschodnich. Korzystano również z kredytów i pożyczek uzyskiwanych od bankierów zagranicznych. Obok banków polskich, w Królestwie Polskim działały również banki obce, np. cztery banki rosyjskie miały 10 oddziałów. Odgrywały one pewną rolę przy kredytowaniu wywozu wyrobów przemysłowych na rynki wschodnie, dzięki licznym oddziałom i filiom na terenie Cesarstwa.

Z a b ó r p r u s k i. Na terenie zaboru pruskiego działała przede wszystkim bankowość niemiecka. Aktywność polskich sfer gospodarczych polegała na tworzeniu polskich banków i spółek kredytowych, tzw. banków ludowych. W 1886 r. powołano ich centralę — Bank Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych w Poznaniu. Stał się on największym polskim bankiem w Wielkopolsce i na Pomorzu.

⁴ I. Schiper, *Dzieje...*, op. cit., s. 478.

⁵ Tamże, s. 472-476.

⁶ S. A. Kempner, *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej*, t. 1, Warszawa 1920, s. 76.

⁷ Szerzej: K. Badziak, *Instytucje finansowo-kredytowe w Łodzi do I wojny światowej*, „Rocznik Łódzki” t. XXIII/XXV, 1977, s. 97-103.

Oprócz banków związkowych, sfery gospodarcze uczestniczyły w tworzeniu banków prywatnych. Pierwszym był Bank Przemysłowców sp. z o.o. powstały w 1861 r. (funkcjonował do I wojny światowej) i obsługiwał głównie polskie kupiectwo. Drugim — założonym przez ziemian wielkopolskich w 1862 r. — był Tellus. Bank Kwilecki Potocki i Ska powstał w 1870 r. i związany był także ze sferami ziemiańskimi Wielkopolski. Bank Włociański S.A. założony w 1872 r. miał na celu obsługę kredytową gospodarstw chłopskich.

W porównaniu z Królestwem Polskim w zaborze pruskim nieporównanie mniejszy był udział Żydów. W 1895 r. wśród 248 osób zajmujących się obrotem pieniężnym w Wielkim Księstwie Poznańskim było jedynie 45 Żydów. W bankowości końca XIX wieku i początków XX wieku znane były: poznańska rodzina Salomonsohnów, a w Bydgoszczy — Aronsohnów i Friedlanderów⁸.

W zaborze pruskim finansowanie wielkiego przemysłu i handlu dokonywane było za pośrednictwem niemieckiego systemu kredytowego (oprócz oddziałów banków niemieckich poważną rolę odgrywał Bank Wschodni dla Handlu i Przemysłu). Niewielkie znaczenie polskich prywatnych instytucji kredytowych obsługujących przemysł wynikało z dwóch powodów: słabości kapitałowej istniejących banków oraz braku większych przedsiębiorstw przemysłowych w rękach polskich (poza przetwórstwem rolno-spożywczym znajdującym się w dobrach ziemskich) i obsługiwanych przez banki należące do ziemian. Wyjątkiem był tu zakład wytwarzający narzędzia rolnicze H. Cegielskiego w Poznaniu.

Warto dodać, że po powstaniu Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej nieomal wszystkie polskie instytucje kredytowe uznały za swój zasadniczy cel utrzymanie polskiego stanu posiadania w rolnictwie. Dotyczyło to zarówno dużych dóbr ziemskich, jak i gospodarstw włościańskich. Trzeba uznać, że owe instytucje realizowały te zamierzenia skutecznie i pomimo znacznych środków przeznaczonych przez Komisję Kolonizacyjną na wykup ziemi z rąk polskich oraz restrykcji administracyjno-prawnych, stan posiadania ziemi w rękach polskich utrzymywał się na tym samym poziomie, a w niektórych powiatach się zwiększył. Na skutek polityki Komisji Kolonizacyjnej wzrastała cena ziemi, z czego korzystali także Niemcy jej posiadacze sprzedając ją na korzystnych warunkach. Było to tzw. zjawisko Ostflucht — wycofywania się z terenów wschodnich do wyżej rozwiniętych gospodarczo obszarów zachodnich Niemiec.

G a l i c j a. Podobnie jak we wszystkich prowincjach polskich kapitały zakumulowane w handlu zaczęły być stopniowo kierowane do przemysłu i bankierstwa. W połowie XIX wieku znaczący udział w ich rozwoju miały — całkowicie spolonizowane — krakowskie rodziny pochodzenia niemieckiego: Hahnowie, Kirchmayerowie, Helclowie, Wolffowie, Steinkellerowie⁹.

W 1867 r. konstytucja austriacka zniosła ostatecznie przepisy ograniczające Żydom swobodę wyboru miejsca osiedlenia się, zarobkowania i udziału w życiu publicznym. Dzięki temu zwiększył się ich udział w bankowości galicyjskiej. Najbardziej znanym, a jednocześnie uznawanym za największy w tej prowincji był Dom

⁸ I. Schiper, *Dzieje...*, op. cit., s. 548–550.

⁹ W. Najdus, *Wzorzec galicyjskiego przemysłowca*, w: *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1993, s. 89–90.

Handlowy „Natanson i Kallir” działający w Brodach¹⁰. We Lwowie największy był dom bankowy Horowitzów — utrzymujący kontakty z bankiem Rotschildów w Wiedniu. Józef Koliszer był jednym z inicjatorów założenia we Lwowie Akcyjnego Banku Hipotecznego (1867), pierwszego banku akcyjnego Galicji.

W latach 1867–1870 powstały tam kolejne 4 banki akcyjne. Czynnikiem sprzyjającym było zniesienie w 1868 r. prawnego ograniczenia wysokości odsetek od udzielanych kredytów. Od tego czasu znacznie wzrosło oprocentowanie. Właśnie to miało wpływ na zwiększenie liczby domów bankowych¹¹.

W Galicji większość miejscowych banków uzależniona była od banków wiedeńskich i czeskich, w których rękach znajdowały się pokaźne pakiety ich akcji. Z 27 oddziałów banków austriackich i czeskich, 20 miało swoje centrale w Wiedniu. Miało to pewne znaczenie dla opanowania rynków galicyjskich przez przemysł austriacki i czeski.

Kryzys bankowy 1873 r. doprowadził do upadku wielu prywatnych domów bankowych i banków akcyjnych. Upadł poznański Tellus oraz trzy galicyjskie banki akcyjne — utrzymał się jedynie Akcyjny Bank Hipoteczny we Lwowie. Nie upadł natomiast żaden z założonych na początku lat 70. banków akcyjnych Królestwa Polskiego, na co wpływ mogły mieć obowiązujące tam przepisy prawne.

W imperium rosyjskim, a więc i w Królestwie Polskim, obowiązywała ustawa, zawierająca szereg przepisów krepujących działalność banków akcyjnych. Do założenia banku wymagano posiadania koncesji, a jej uzyskanie było trudne. W tym celu często zapraszano do rad nadzorczych osoby wpływowo, pochodzące z arystokracji bądź rosyjskiej biurokracji. Kapitał akcyjny musiał się mieścić w granicach 0,5 do 5 mln rubli (tj. 1,33 do 13,3 mln franków w złocie), pogotowie kasowe nie mogło spadać poniżej 10% zobowiązań. Zobowiązania nie mogły przekraczać 5-krotnej wysokości kapitału własnego. Jedna trzecia kapitału rezerwowego musiała być lokowana w papierach państwowych.

O wiele bardziej liberalna była austriacka ustawa bankowa. Koncesje były wymagane, lecz uzyskiwano je bez trudu. Dopuszczano do działalności banki prowadzące zarówno operacje krótko-, jak i długoterminowe, co było zakazane w ustawie rosyjskiej. Najbardziej liberalne było niemieckie prawo bankowe.

W przededniu I wojny światowej na ziemiach polskich działało 28 dużych prywatnych banków akcyjnych, których kapitał własny sięgał powyżej pół miliona franków w złocie. Informacje o nich przedstawia tabela 1. W celu uzyskania porównywalnych danych, kapitały zakładowe liczone w markach, rublach lub koronach przeliczyliśmy na franki w złocie¹². Złoty frank, który traktujemy jako współ-

¹⁰ Po pierwszym rozbiórce Polski w 1772 r. Brody otrzymały status wolnego miasta handlowego. W 1877 r. zniesiono ten przywilej. Natomiast Brody stały się w 1874 r. jedyną stacją graniczną łączącą sieć kolejową rosyjską i austriacką. Rola Brodów z punktu widzenia gospodarczego była nie mniejsza niż Krakowa i Lwowa. Można tu dodać, że tylko te trzy miasta Galicji miały odrębną kurię wyborczą do parlamentu wiedeńskiego.

¹¹ Niektóre sądy uznawały za dopuszczalną wysokość oprocentowania 24% w stosunku rocznym, inne 6%.

¹² W Niemczech po wprowadzeniu monometalizmu złotego od 1875 r. marka zawierała 0,3384 grama złota. W Austrii wprowadzono monometalizm złoty w 1892 r., ale wszedł on w życie dopiero w 1900

ny mianownik, zawierał 0,29 gramów złota (z 1 kg złota wybijano 3444 franki). Dlatego przyjęte relacje parytetowe kształtują się następująco: 1 frank w złocie = 0,3746 rubla = 0,8569 marki niemieckiej = 0,9006 korony austriackiej = 0,1926 dolara USA.

Tabela 1.

Największe prywatne banki polskie w przededniu I wojny światowej (według roku założenia).

Nazwa banku	Siedziba	Rok założenia	Kapitał własny w mln franków 1912–1914
zabór rosyjski			
Bank Handlowy w Warszawie S.A.	Warszawa	1870	84,5
Bank Dyskontowy Warszawski S.A.	Warszawa	1871	41,6
Wileński Bank Ziemski S.A.	Wilno	1872	54,0
Bank Handlowy w Łodzi S.A.	Łódź	1872	41,1
Wileński Prywatny Bank Handlowy S.A.	Wilno	1873	7,6
Łódzki Bank Kupiecki S.A.	Łódź	1897	15,2
Bank Handlowy w Białymstoku S.A.	Białystok	1897	5,9
Bank Przemysłowy Warszawski S.A.	Warszawa	1910	8,2
Bank dla Handlu i Przemysłu S.A.	Warszawa	1910	1,2
Bank Towarzystw Spółdzielczych S.A.	Warszawa	1910	5,3
Bank Zachodni S.A.	Warszawa	1913	21,1
Bank Handlowy W. Landau S.A.	Warszawa	1914	13,5
zabór pruski			
Bank Przemysłowców sp. z o.o.	Poznań	1861	10,4
Bank Kwilecki, Potocki i Ska S.A.	Poznań	1870	1,6
Bank Włościański S.A.	Poznań	1872	2,2
Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A.	Poznań	1886	8,8
Bank Ziemski S.A.	Poznań	1886	5,5
Posener Landwirtschaftliche Bank AG	Poznań	1890	3,3
Bank Dyskontowy S.A.	Bydgoszcz	1914	0,5
Galicja			
Galicyski Akcyjny Bank Hipoteczny S.A.	Lwów	1867	36,6
Galicyski Bank dla Handlu i Przemysłu S.A.	Kraków	1869	4,9
Bielsko-Biański Bank Dyskontowy S.A.	Bielsko-Biała	1893	5,5
Akcyjny Bank Związkowy S.A.	Lwów	1902	3,0
Bank Przemysłowy dla Galicji S.A.	Lwów	1910	12,2
Galicyski Ziemski Bank Kredytowy S.A.	Lwów	1910	3,7
Ziemski Bank Hipoteczny S.A.	Lwów	1910	1,2
Galicyski Bank Ludowy S.A.	Lwów	1911	2,4
Galicyski Bank Kupiecki S.A.	Lwów	1913	1,2

Źródło: W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 r.*, Warszawa 1998, s. 18–19.

roku — jedna korona zawierała 0,322 grama złota. Monometalizm złoty w Rosji wprowadzono w 1898 roku i rubel zawierał 0,774 grama złota. W USA wprowadzono dolara opartego na złocie w 1900 r., zawierał on 1,505 grama złota.

W przededniu I wojny światowej w zaborze rosyjskim działało 12 banków akcyjnych o kapitale własnym (akcyjnym i rezerwowym) około 300 mln franków w złocie, w zaborze pruskim — 7 banków z kapitałem około 32 mln franków i w zaborze austriackim — 9 banków z kapitałem 70 mln franków. Liczby dotyczą tylko tych banków, których siedziby znajdowały się na ziemiach polskich, a więc nie obejmują oddziałów banków niemieckich, rosyjskich czy austriackich, których centrale były poza ziemiami polskimi. Ranking 10 z nich, według sumy bilansowej, przedstawia tabela 2.

Tabela 2.

Dziesięć największych prywatnych banków w Królestwie Polskim, w zaborze pruskim i Galicji w 1913 r. Stan w końcu roku — w mln franków w złocie

Nazwa banku	Kapitał własny	Kredyty krótkoterminowe	Wkłady	Suma bilansowa
Bank Handlowy w Warszawie S.A.	84,2	150,7	297,9	580
Galicyski Akcyjny Bank Hipoteczny S.A.	34,4	75,7	56,9	323
Bank Handlowy w Łodzi S.A.	41,6	58,7	67,2	173
Bank Dyskontowy Warszawski S.A.	41,9	40,5	53,3	107
Bank Handlowy W. Landau S.A.*	13,3	56,3	38,1	106
Bank Zachodni S.A.	20,7	51,5	27,7	74
Łódzki Bank Kupiecki S.A.	15,2	30,9	18,1	65
Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A.	9,3	48,9	50,1	62
Bank Przemysłowców sp. z o.o.	11,0	47,4	41,5	55
Bank Przemysłowy dla Galicji S.A.	11,3	37,1	31,6	43

* Od 1857 r. jako dom bankowy, w 1914 r. przekształcony w spółkę akcyjną. Stan w końcu 1914.
Źródło: *Bank Polski 1828–1929*, Warszawa 1928, s. 142–145.

Banki publiczne

Królestwo Polskie. Bank Polski w 1870 r. utracił przywilej emisyjny, w 1886 r. został przekształcony w kantor rosyjskiego Banku Państwa, a jego dotychczasowe interesy uległy likwidacji.

Rosyjski Bank Państwa (założony w 1860 r.), jak sama nazwa wskazuje, był własnością państwową. Na terenie Królestwa posiadał 10 oddziałów, ponadto niektóre czynności bankowe wykonywało z jego upoważnienia 78 kas skarbowych. Oddziały i kasy podlegały centrali w Petersburgu. W latach 1906–1913 poważnie wzrosły jego obroty na terenie Królestwa: wkłady i rachunki bieżące z 487,6 mln rubli do 1194 mln rubli, pożyczki ze 147 mln rubli do 438,7 mln rubli, bezpośrednie dyskonto weksli z 87,2 mln rubli do 168,7 mln rubli. Najważniejsze operacje czynne oddziałów na terenie Królestwa to dyskonto weksli. W 1913 r. udzielone kredyty (na dyskonto, redyskonto i rachunki bieżące zabezpieczone weksłami) wyniosły 384,3 mln rubli, z czego na Warszawę i Łódź przypadało 82%. Niemniej działalność kredytowa na terenie Królestwa w sferze kredytu krótkoterminowego nie była znacząca — kredyt dyskontowy i lombardowy stanowił około 7% ogólnych operacji tego typu na terenie całego Imperium.

Rosyjską Państwową Kasę Oszczędności założono w 1862 r. Na terenie Królestwa Polskiego Kasa ta rozpoczęła działalność w 1885 r., a jej placówki działały

przy oddziałach Banku Państwa, izbach skarbowych, urzędach pocztowych (na początku 1914 r. liczba placówek wynosiła 608, w tym 182 kasy centralne, 421 przy urzędach pocztowych i 5 kas fabrycznych). Dysponowała wkładami w wysokości 75,5 mln rubli, a oszczędności na jednego deponenta wynosiły 170 rubli. Oprocentowanie wkładów wynosiło 3%. Nie prowadziła żadnych czynnych operacji bankowych, a środki lokowała w różnych papierach wartościowych gwarantowanych przez państwo.

Oprócz placówek Państwowej Kasy Oszczędności, w Królestwie Polskim działały gminne kasy sięgające swoją historią do 1843 r. W 1910 r. było ich 1360. Oparte były na solidarnej odpowiedzialności wszystkich członków gminy i zarządzane przez wójtów, a po 1904 r. przez osoby pochodzące z wyboru. Udzielały niewielkich pożyczek krótkoterminowych, w zależności od stanu posiadania pożyczkobiorcy, na przykład: członkowie gminy mający mniej niż 3 morgi (1 morga = 0,56 ha) mogli pożyczać nie więcej niż 8 rubli, podczas gdy posiadający więcej niż 3 morgi — 60 rubli. Później te kwoty i limity uległy zmianie. W 1910 r. kapitał własny oraz wysokość wkładów wynosiły 67 mln rubli, natomiast pożyczki 38 mln rubli.

Z a b ó r p r u s k i. Bank Rzeszy (założony w 1875 r.) powstał na gruncie różnych krajowych banków emisyjnych. Był spółką akcyjną, jednak dyrekcję mianował rząd. W polskim życiu gospodarczym nie odgrywał prawie żadnej roli. Warto natomiast wspomnieć o Banku Rentowym w Poznaniu, utworzonym w 1850 r., który w latach 1850–1858 finansował reformę uwłaszczeniową. Pod koniec XIX wieku opierał się głównie na emisji listów zastawnych.

W dzielnicy pruskiej kasy oszczędności zakładane były przez rząd, powiaty i gminy. Podlegały kontroli władz państwowych. W Poznańskim i na Pomorzu Gdańskim przed I wojną światową było 147 kas oszczędności z 522 oddziałami. W kasach prowadzono 657 tys. książeczek, na których wkłady wyniosły łącznie 608 mln marek. Były one lokowane na hipotekach, w papierach procentowych oraz w pożyczkach udzielanych instytucjom publicznym. Ich portfel wekslowy nie przekraczał 10% operacji.

G a l i c j a. Bank Austro-Węgierski był spółką akcyjną. W jego polityce istotną rolę odgrywało państwo i dlatego zaliczany był do banków publicznych. Utworzony został w 1878 r. na gruncie dawnego Austriackiego Banku Narodowego (1816). Kierował nim gubernator mianowany przez cesarza. Jego rola w operacjach kredytowych na terenie Galicji była duża: przy dyskoncie weksli udział w rynku stanowił 5%, przy kredycie lombardowym — około 25%, a przy długoterminowym hipotecznym — 50% ogółu tego typu kredytów.

Z publicznych instytucji kredytowych do najważniejszych należał Bank Krajowy. Była to centralna instytucja kredytowa Galicji. Kapitał założycielski pochodził z dość skromnej dotacji, która na początku wynosiła 2 mln koron austriackich, a w 1913 r. wzrosła do 23 mln koron. Bank emitował obligacje, których kwoty doszły do 344 mln koron w 1913 r., a wkłady do 73 mln koron. W sumie przed I wojną światową operował kwotą blisko 0,5 mld koron.

Do instytucji publicznych w Galicji zaliczyć można także kasy oszczędności. Mogły być zakładane przez stowarzyszenia, powiaty i gminy wiejskie. W 1902 r. nastąpiło ich połączenie w związek rewizyjny. W 1912 r. działały 53 kasy, liczba

książeczek oszczędnościowych doszła do 332 tys., a wkłady — do 324 mln koron. Do pozycji aktywnych kas można zaliczyć udzielanie pożyczek hipotecznych i komunalnych oraz dyskonto weksli. Oprocentowanie pożyczek hipotecznych wynosiło do 1,5%, dyskonto weksli — do 2%, a kredytu lombardowego — 2,5%.

We wszystkich prowincjach szczególny charakter miały Towarzystwa Kredytowe Ziemskie (TKZ), będące zrzeszeniami dłużników powstałymi z inicjatywy rządu. Kredyty, których udzielały one swoim członkom, miały postać listów zastawnych.

W Poznaniu w 1821 r. z inicjatywy polskiej powstało Ziemstwo Kredytowe. W 1857 r. nie otrzymało ono prawa kolejnej emisji listów zastawnych, a w 1877 r. zostało zlikwidowane. Przyczyną zaistniałej sytuacji było założenie w 1857 r. Niemieckiego Towarzystwa Kredytowego, nadzorowanego przez władze. Udzielało ono kredytów tym gospodarstwom rolnym, których wartość przekraczała 6 tys. marek (potem kwota ta była zmieniana). Na początku XX wieku wartość listów zastawnych Towarzystwa, będących w obiegu wynosiła 307 mln marek.

W Prusach pod koniec XIX w. ziemstwa kredytowe zakładały własne banki do prowadzenia kredytu krótkoterminowego. W Poznaniu bank taki powstał w 1890 r.

W Królestwie Polskim TKZ powstało w 1825 r. Na skutek wprowadzenia nowego statutu od 1869 r. wzrosło uzależnienie TKZ od władz państwowych — nawet terminy zebrań musiały być ustalane w porozumieniu z władzami administracyjnymi. Od 1871 r. z kredytów TKZ mogły także korzystać gospodarstwa włościańskie, jeśli posiadały co najmniej 60 mórg obszaru opisanych w księgach wieczystych. Pod koniec stulecia warunki te złagodzono, lecz do wybuchu I wojny światowej udzielono pożyczek jedynie 1500 gospodarstwom włościańskim. W przededniu I wojny światowej obieg listów zastawnych wynosił około 180 mln rubli.

Galiczyjskie Ziemstwo Kredytowe powstało w 1841 r. pod nazwą Galicyjski Stanowy Instytut Kredytowy we Lwowie, a w 1869 r. przekształciło się w Galicyjskie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie. W przededniu I wojny światowej obieg listów zastawnych wynosił 266 mln koron. Towarzystwo nie udzielało kredytu chłopom. Zajmował się tym powstały w 1868 r. Zakład Kredytowy Włościański. Na skutek niewłaściwej polityki kredytowej zakład ten stracił płynność i w 1884 r. przeszedł w stan likwidacji. Podobne były losy założonego w 1873 r. Ogólnego Zakładu Rolniczo-Kredytowego dla Galicji i Bukowiny, który uległ likwidacji w 1889 r., oraz zakładu kredytowego, który powstał w Krakowie w 1882 r. i został zlikwidowany w 1889 r.

Podobny charakter miały miejskie towarzystwa kredytowe. W Warszawie utworzono je w 1870 r. Powstanie takiej instytucji wymagało zgody organów państwowych i dopiero od 1900 r. wszystkie miasta gubernialne Królestwa Polskiego i dwa miasta powiatowe uzyskały pozwolenie na założenie towarzystw. W przededniu I wojny światowej obieg listów zastawnych towarzystw miejskich Królestwa wynosił 208 mln rubli, z tego na towarzystwo warszawskie przypadało 152 mln.

W pozostałych polskich prowincjach nie było takich instytucji kredytowych. Ich funkcje spełniały akcyjne banki hipoteczne.

Kasy spółdzielcze

Królestwo Polskie. Najstarszą spółdzielczą organizacją kredytową była założona w 1870 r. (na podstawie ustawy z 1869 r.) Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Warszawy. W 1910 r. było już pięć takich kas w miastach gubernialnych. Obsługiwały one drobny przemysł i handel. Liczyły około 25 tys. członków i dysponowały wkładami wartości 15,2 mln rubli. Operacje polegały głównie na udzielaniu krótkoterminowych pożyczek członkom kas.

Inną formą spółdzielczą były towarzystwa wzajemnego kredytu, które zaspokajały potrzeby średnio zamożnej ludności miejskiej. W 1911 r. było 65 towarzystw, skupiały one 36 tys. członków, a wkłady sięgały 50 mln rubli.

Typową instytucją spółdzielczą były towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe wzorowane na stowarzyszeniach zakładanych przez F. H. Schultzego¹³. Opierały swą działalność na ustawie z 1904 r. W 1910 r. działało 408 towarzystw, które skupiały 248 tys. członków, a wkłady wynosiły 30 mln rubli.

Nieco później zaczęły powstawać spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe pod nazwą towarzystw kredytowych przeznaczone dla ludności chłopskiej. Wzorowane były na spółdzielniach F. W. Raiffeisena¹⁴. W 1910 r. były 42 towarzystwa, do których należało 37 tys. członków, a wkłady sięgały 3,5 mln rubli¹⁵. Podstawą prawną była ustawa z 1904 r.

Dla wymienionych instytucji spółdzielczych poważną konkurencję stanowiły kasy gminne oraz Państwowa Kasa Oszczędności.

Zabór pruski. W Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim spółdzielczość kredytowa zaczęła się rozwijać już w latach 60. Opierała się na ustawie z 1868 r. W 1874 r. istniało 48 spółek, liczących 8 tys. członków i dysponujących 3 mln marek wkładów. W 1910 r. liczba spółek wzrosła do 185, liczba członków do 108 tys., a kwota wkładów do 192 mln marek. Podejmowały one działalność konkurencyjną wobec niemieckich miejskich i powiatowych kas oszczędnościowych.

Wszystkie spółdzielnie kredytowe opierały się na systemie F. H. Schultzego. Wśród członków dominowali rolnicy — 68%, rzemieślnicy i drobni przemysłowcy stanowili 21% oraz 11% inni. Celem spółdzielni było przede wszystkim uniezależnienie swych członków od lichwy, gdzie odsetki dochodziły do kilkudziesięciu procent rocznie. W 1912 r. w spółdzielniach dominowały pożyczki 5-procentowe.

Rozwój spółdzielczości w Wielkopolsce miał wpływ także na jej rozwój na Śląsku, gdzie obejmowały one głównie ludność polską. Centrala finansowa spółek śląskich znajdowała się w Poznaniu. Nieliczne placówki polskiej spółdzielczości

¹³ F. H. Schultze (1808–1883) — założyciel spółdzielni kredytowych (tzw. typ spółdzielni Schultzego z Delitsch), tworzonych przez zamożnych rolników i mieszczan i zlokalizowanych w miastach. Kapitał stanowiły głównie udziały członków. Opierały się na zasadzie solidaryzmu społecznego. Gromadziły wkłady oszczędnościowe członków i udzielały im tanich kredytów.

¹⁴ F. W. Raiffeisen (1818–1888) — pionier światowego ruchu spółdzielczego. Był założycielem pierwszej kasy pożyczkowej, przeznaczonej dla drobnych rolników. Spółdzielnie te działały na obszarze wsi, gminy bądź parafii opierając się na wzajemnej znajomości członków. Istniały kasy bezudziałowe bądź niskoudziałowe. Środki na pożyczki czerpały głównie z lokat oszczędnościowych członków. Obowiązywała w nich zasada „miejscowy pieniądz na miejscowe potrzeby”.

¹⁵ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Warszawa 1916, s. 266–278.

można było spotkać w Niemczech Zachodnich, gdzie działały wśród polskiej emigracji.

G a l i c j a. W latach 70. w zaborze austriackim zaczęły powstawać stowarzyszenia kredytowe systemu F. H. Schultzego, zarówno w miastach, jak i na wsi. W 1910 roku było 1337 stowarzyszeń, 868 tys. członków, wkłady sięgały 253 mln koron.

Nieco później zaczęły powstawać wiejskie spółki oparte na wzorach F. W. Raiffeisena. Za twórcę „spółek oszczędności i pożyczek” uważa się Franciszka Stefczyka. Ich rozwój przypadł na początek XX wieku. W 1910 r. było 1089 spółek liczących 224 tys. członków, a wkłady dochodziły do 42 mln koron. Oba typy spółek galicyjskich działały na podstawie ustawy z 1873 r.

Podsumowaniem działalności spółdzielni kredytowych typu Schultzego i Raiffeisena w polskich prowincjach jest poniższa tabela:

Tabela 3.

Stan kooperatyw kredytowych w trzech zaborach w 1910 r.

Wyszczególnienie	Królestwo Polskie	Poznańskie i Prusy Zachodnie	Galicja	Razem
Liczba instytucji	450	185	2426	3061
Liczba członków w tys.	285	108	1093	1486
Przeciętna liczba członków na 1 spółkę	634	582	450	485
Kapitały własne				
— w tys. rubli	9699,7	14 053,9	37 638,0	61 391,6
— na 1 członka w rublach	33	130	34	41
Wkłady oszczędnościowe				
— w tys. rubli	33 926,6	90 308,3	117 995,5	242 230,4
— na 1 członka w rublach	118	838	107	162
Stan udzielonych pożyczek				
— w tys. rubli	37 438,4	97 386,1	204 049,8	338 874,3
— na 1 członka w rublach	131	904	186	228

Źródło: *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915, Warszawa 1916, s. 288.*

Najgęstsza sieć spółdzielni miała Galicja, gdzie 1 spółka przypadała na 3310 mieszkańców tej prowincji, najrzadszą — Królestwo Polskie — 1 spółka przypadała na 27 720 mieszkańców. W zaborze pruskim 1 spółka przypadała na 10 150 mieszkańców narodowości polskiej (wszystkie podane w tabeli liczby dotyczą spółek zakładanych przez Polaków). Można sądzić, że opóźnienie spółdzielczości kredytowej w Królestwie Polskim wynikało z faktu, iż regulacje prawne powstały dopiero w 1904 r.

Wkłady oszczędnościowe traktuje się często jako wyraz poziomu dochodów społeczeństwa. Najwyższy poziom oszczędności na 1 członka był w zaborze pruskim i wynosił 838 rubli, podczas gdy w Królestwie i Galicji przekraczał jedynie 100 rubli. Wydaje się, że odpowiadało to podkreślanym przez historyków różnicom w poziomie gospodarczym tych prowincji, a zwłaszcza wsi.

Bankowość w przededniu I wojny światowej

Podsumowanie informacji, dotyczących działalności różnych polskich instytucji kredytowych zawiera tabela 4.

Tabela 4.

Kredyty udzielone na obszarze przyszłego państwa polskiego w 1913 r., według zaborów i rodzajów — w mln franków w złocie

Instytucje kredytowe	Ogółem	Zabór rosyjski	Zabór pruski	Zabór austriacki
Ogółem kredyt długoterminowy	4579,9	1531,6	1866,6	1180,7
towarzystwa kredytowe	2157,6	1042,3	841,3	273,9
banki	1710,0	489,2	573,5	647,3
kasy oszczędnościowe	711,3	—	451,8	259,5
Ogółem kredyt krótkoterminowy	2817,5	1216,8	720,6	880,1
instytucje emisyjne	392,6	155,7	81,7	155,2
banki	935,3	491,1	212,9	231,3
kasy oszczędnościowe i spółdzielnie kredytowe	1489,6	570,0	426,0	493,6
Razem kredyt długo- i krótkoterminowy	7396,4	2748,4	2587,2	2060,8
Na 1 mieszkańca — we frankach w złocie				
ogółem	258	164	671	251
kredyt długoterminowy	159	92	484	144
kredyt krótkoterminowy	99	72	187	107

Źródło: *Bank Polski 1828–1928, Warszawa 1928*, s. 167–168

Analizując dane w tablicy 4, należy pamiętać, iż do zaboru rosyjskiego wliczono dość rozwinięte gospodarczo Królestwo Polskie i bardzo opóźnione ekonomicznie rejony rolnicze tzw. kresów wschodnich. Zapewne dlatego kredyty na 1 mieszkańca w zaborze rosyjskim są niższe niż w Galicji.

Poniżej przedstawimy krótką charakterystykę trzech najważniejszych banków w polskich prowincjach: dla przemysłowego Królestwa Polskiego — Bank Handlowy w Warszawie S.A., dla rozwiniętego rolniczo zaboru pruskiego — Bank Związku Spółek Zarobkowych i dla opóźnionej gospodarczo autonomicznej Galicji — Bank Krajowy. Świetność tych banków przypadła na koniec XIX i początek XX wieku.

Bank Handlowy w Warszawie S.A. był typową spółką akcyjną reprezentującą potężną korporację finansową. Jego działalność związana była z przemysłem Królestwa Polskiego i eksportem na rynki wschodnie.

Bank Handlowy założony został w 1870 r., a wkrótce otwarto jego oddział w Petersburgu. W drugiej połowie lat 90. w głównych ośrodkach przemysłowych Królestwa powstały kolejne oddziały: w 1895 r. w Łodzi i Sosnowcu, w 1897 r. w Będzinie oraz w 1898 r. w Lublinie i Kaliszu. O ile w początkowym okresie główne znaczenie miały operacje w Warszawie i Petersburgu, o tyle w końcu XIX w. — w oddziałach wymienionych miast Kongresówki. Bliższe dane o działalności Banku Handlowego zawiera tabela 5.

Z kredytów Banku Handlowego korzystały cukrownie oraz zakłady przemysłu metalowego w Warszawie i górniczo-hutniczego w okręgu dąbrowskim. Na początku XX wieku Bank Handlowy podejmował się także sanacji spółek przemysłowych, m.in. Towarzystwa Akcyjnego W. Fitzner i K. Gamper¹⁶.

Tabela 5.

Bank Handlowy w latach 1870–1913

Lata	Kapitał akcyjny	Kapitał rezerwowy	Zysk bilansowy	Dywidenda w %
	w tysiącach rubli			
1870	1000	—	—	—
1875	6000	371	751,4	9,0
1880	6000	594	629,1	9,0
1885	6000	954	568,1	8,4
1890	6000	1342	706,0	10,0
1895	9000	3214	1186,5	11,0
1900	12 000	5901	1457,7	10,0
1905	12 000	5851	901,6	7,0
1910	12 000	6050	1637,0	12,0
1913	20 000	10 367	2698,0	12,0

Źródło: *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej w zarysie*, t. 1, Warszawa 1920, s. 148 i 159, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Bank Handlowy w Warszawie S.A. Zarys dziejów 1870–1995*. Warszawa 1995, s. 31.

Bank Handlowy kredytował przemysł również poza granicami Królestwa Polskiego. Dotyczyło to np. budowy nowych zakładów metalurgicznych na Ukrainie, z czym związane było utworzenie w 1911 r. oddziału w Kijowie. Jako ciekawostkę można dodać, że na przełomie stuleci w oddziale petersburskim zdobywał praktykę bankową Stanisław Karpiński, pierwszy prezes Banku Polskiego S.A. w 1924 r.

Bank Związku Spółek Zarobkowych skupiał polskie instytucje pożyczkowo-oszczędnościowe mieszczaństwa i włościaństwa w Wielkim Księstwie Poznańskim i na Pomorzu.

W 1871 r. powstał Związek Spółek Zarobkowych Polskich. W 1884 r. Komitet Główny Związku Spółek rozpoczął organizowanie banku akcyjnego. Projekt statutu przesłano organizacjom spółdzielczym, a przyjęty został w 1885 r. Przewidywał on objęcie działalnością oszczędnościowo-pożyczkową nowego banku spółdzielni i osób prywatnych. W grudniu 1885 r. odbyło się pierwsze zgromadzenie udziałowców. Chęć zakupu akcji zgłosiły jedynie osoby prywatne, żadna ze spółdzielni zaś się na to nie zdecydowała, wobec czego kapitał akcyjny wynosił tylko 40 tys. marek, tj. minimalną kwotę przewidzianą prawem przy wpisie do sądowego rejestru handlowego. Z ogólnej liczby 200 imiennych akcji po 200 marek wszystkie należały do osób prywatnych.

¹⁶ Należały one do największych zakładów budowy i instalacji maszyn i urządzeń w Królestwie Polskim. Powstały w 1880 r. w Sosnowcu i Dąbrowie Górniczej. Kapitał zakładowy wynosił 4,9 mln rubli, a liczba robotników około 2200. Szeroki asortyment produkcji kierowano głównie na rynki rosyjskie. Do ich specjalności należała budowa zakładów hutniczych, cukrowni, papierni i fabryk chemicznych.

Nowy bank pod nazwą Bank Związku Spółek Zarobkowych powstał 23 lutego 1886 r. Wkrótce podjęto decyzję, że spółdzielnie należące do Związku Spółek Polskich powinny przeznaczyć 10% majątku na zakup akcji banku. W ten sposób kapitał akcyjny wzrósł do 500 tys. marek, z czego 61% należało do spółdzielni, a reszta do osób prywatnych. Posiadaczami była większość spółdzielni polskich z Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego, a także firma H. Cegielski z Poznania. Przy pomocy Banku zakłady te przekształcono w 1899 r. w spółkę akcyjną. Dane dotyczące tego Banku zawiera tabela 6.

Tabela 6.

Bank Związku Spółek Zarobkowych w latach 1886–1913 — w tys. marek

Lata	Kapitał akcyjny	Fundusze rezerwowe	Zysk	Dywidenda w %
1886	40	0,5	2,8	5
1890	500	33,2	33,2	6
1895	500	144,2	47,5	6
1900	500	218,9	55,5	6
1905	3000	476,0	141,5	6
1910	6000	1312,8	526,4	6
1913	6000	1559,6	524,8	6

Źródło: H. Sitarek, *Rola kredytu w rozwoju gospodarki Wielkopolski na przełomie XIX i XX wieku. Bank Związku Spółek Zarobkowych 1885–1918*, Warszawa — Poznań 1977, s. 70–71.

W 1901 r. bank powiększył kapitał do 1 miliona marek (akcje kupiło 113 spółdzielni z Wielkopolski, 38 z Pomorza Gdańskiego, 11 z Górnego Śląska i jedna z Berlina). W tym czasie nawiązano współpracę z bankami niemieckimi: z Bankiem Rzeszy i Bankiem Drezdeńskim.

W następnych latach kapitał akcyjny został podniesiony do 6 mln marek, a 75% akcji należało do spółdzielni. Utworzono oddziały w Toruniu i Sopocie oraz kantor na kolejowej stacji granicznej z Królestwem Polskim w Skalmierzycach.

Od początku XX wieku Bank Związku Spółek Zarobkowych poszerzył działalność o kredyt budowlany, odgrywał także rolę pośrednika pomiędzy bankami berlińskimi a spółkami budowlanymi działającymi w Wielkopolsce. Uzyskał także kredyt na budowę własnej siedziby na głównej ulicy Poznania. W 1914 r. na czele Banku stanął Józef English, który po odzyskaniu niepodległości Polski został w 1919 r. ministrem skarbu.

W Galicji, słabo rozwiniętej gospodarczo, ale mającej daleko idącą autonomię w monarchii austro-węgierskiej, najważniejszy był Bank Krajowy. Jego celem była działalność wspomagająca rozwój gospodarczy tej prowincji ze środków publicznych.

Bank Krajowy dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim założony został w 1883 r. przez Wydział Krajowy, tj. autonomiczny organ administracji prowincji. Jego kapitał pochodził z dotacji, która początkowo sięgała 2 mln koron, a w 1913 r. doszła do 23 mln koron. Źródłem finansowania działalności kredytowej była — oprócz dotacji —

emisja obligacji. Przed I wojną światową wartość emisji wyniosła 344 mln koron. Bliższe dane o Galicyjskim Banku Krajowym zawiera tabela 7.

Tabela 7.

Galicyjski Bank Krajowy w latach 1884–1913

Lata	Kapitał zakładowy i rezerwy	Wkłady i salda na rach. bież.	Pożyczki*	Suma bilansowa	Zysk bilansowy
w tysiącach koron					
1884	2099	1163,7	10 233	14,2	52
1885	2186	1465,1	27 095	20,6	57
1890	3073	4649,9	14 584	54,4	278
1895	4708	8824,3	31 828	103,1	224
1900	6369	25 296,4	10 577	159,1	138
1905	8838	40 853,8	40 533	208,8	600
1910	22 342	73 007,3	65 569	414,0	899
1913	23 306	73 220,4	8390	474,5	299

*Hipoteczne, komunalne i kolejowe.

Źródło: Z. Landau, *Bank Gospodarstwa Krajowego*, Warszawa 1998, s. 31, 43, 49.

Bank prowadził wielorakie operacje. Początkowo pomyślany był jako instytucja kredytu długoterminowego dla włościan, dla wielkiej własności funkcje te pełniło Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, a dla własności miejskiej — miejskie kasy oszczędnościowe. Włościanom udzielano pożyczek nie bezpośrednio, ale za pośrednictwem zastępców — towarzystw zaliczkowych i kas oszczędności. Kredyt hipoteczny udzielano na nieruchomości miejskie i wiejskie.

Od początku działalności Bank Krajowy udzielał kredytów krótkoterminowych. Weksle zwykle dyskontował za pośrednictwem kas oszczędności i spółdzielczych organizacji kredytowych. Udzielał także kredytu pod zastaw warrantów i prowadził rachunki bieżące i wkłady oszczędnościowe. Popierał szczególnie instytucje spółdzielcze i spółki zarobkowo-gospodarcze. Ich weksle były dyskontowane na korzystniejszych warunkach.

Od 1891 r. popierał rozwój dużych przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych. Dokonywał wpłat na udziały tworząc własny portfel akcji. Do większych zakładów kredytowanych przez ten Bank należało Towarzystwo Akcyjne Budowy Wagonów i Maszyn w Sanoku, cukrownia w Przeworsku oraz Związek Handlowy Kółek Rolniczych.

W 1897 r. w Banku utworzono Wydział Kolejowy, który się miał zajmować kredytowaniem budowy linii kolejowych. Bank wyemitował obligacje kolejowe, gwarantowane do wysokości 50 mln koron. Uzyskane tą drogą środki przeznaczano na budownictwo kolejowe oraz komunikację miejską (tramwaje). Do wybuchu I wojny światowej przy pomocy Banku zbudowano 775 km linii kolejowych.

Wydział Komunalny udzielał pożyczek na spłatę wysokooprocentowanych długów inwestycyjnych przedsiębiorstw komunalnych, jak gazownie, elektrownie i wodociągi miejskie. Można tu dodać, że miasta i powiaty otrzymywały z funduszu komunalnego pożyczki na zakładanie kas oszczędności. Ogółem dział komunalny

udzielił pożyczek na 111 mln koron, z tego instytucje krajowe uzyskały — 12%, powiaty — 21%, gminy miejskie — 61%, wiejskie — 5% i inni — 2%.

Poza operacjami dotyczącymi osób prawnych i fizycznych, Bank Krajowy prowadził obsługę krajowego kredytu publicznego i administrował funduszem przemysłowym, pożyczkowym oraz przemysłu rolnego.

Bank Krajowy, kredytując rozwój infrastruktury ekonomicznej, stał się jednym z „najważniejszych czynników” rozwoju życia gospodarczego Galicji. Dwaj jego dyrektorzy — Jan Kanty Steczkowski oraz Jerzy Michalski — po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pełnili w latach 1920–1922 urząd ministra skarbu.

Opisane wyżej trzy banki przetrwały I wojnę światową i prowadziły działalność w Polsce niepodległej. Bank Krajowy przekształcony został w 1924 r. w Bank Gospodarstwa Krajowego, który stał się najpotężniejszym bankiem państwowym w II Rzeczypospolitej i dominował na rynku kredytu długoterminowego. Bank Handlowy i Bank Związku Spółek Zarobkowych były poważnie osłabione po wielkim kryzysie lat 30., a ich sanacja odbyła się kosztem przejęcia przez państwo pokaźnych pakietów akcji. Po II wojnie światowej te trzy banki wznowiły swoją działalność i dotrwały do reformy bankowej w 1948 r., która wprowadzała sowiecki model bankowości w Polsce.

Abstract

The history of Polish banking until 1914 in an outline

The beginnings of Polish banking go back to the middle of the XIV century. In those times credit operations were connected with trade. The factor having influence on the principles of providing credit was the ban on collection of interest. At the end of the XVII century and beginning of the XVIII century a serious role was played by cahal banks maintained by the Jewish communes in larger cities.

Several bank houses were established in Warsaw in the second half of the XVIII century. During the banking crisis in 1793 they fell, which was connected with the partitions of the state.

During the autonomous period of the Polish Kingdom (1815–1830) from the initiative of the government there were established the Land Credit Society (1825), the state Bank of Poland (1828) and a number of private bank houses. Their high income came mostly from the lease of treasure monopolies, indirect taxes, state enterprises, etc. From 1870 in all of the Polish provinces there began to arise private banks in the form of joint stock companies. Besides them public credit institutions were operating. In 1883 in Galicia—enjoying autonomy—the Domestic Bank was established, which became a central credit institution in the Austrian sector. In the Prussian sector an essential role was played by the cooperative funds (according to F. H. Schultz's system), whose centre was the Bank of the Union of Earning Companies established in 1886. In Galicia credit cooperatives developed at the beginning of the XX century according to F. W. Raiffeisen's system. They adopted the name of Stefczyk's funds from the name of the founder.

On the eve of World War I on the Polish territory there operated 28 large private stock banks with an own capital of about 300 million francs in gold, that is, 58 million US dollars of that time. In the Polish Kingdom the Commercial Bank in Warsaw Ltd. had the greatest significance with an own capital of 84.5 million francs, in the Prussian sector—the Bank of the Union of Earning Companies with a capital of 8.8 million francs and in Galicia—the Domestic Bank with a capital of 21 million francs.